

חללי ריבונות, החריג ומצב החירום: לאן נעלמה ההיסטוריה האימפריאלית?

יהודה שנהב

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב; מכון ון ליר בירושלים

.1

את ספרו של ג'ורג'יו אגמבן, **מצב החירום** (Agamben 2005), רכשתי בעת שהותי בכינוס באנגליה ב-7 ביולי 2005. לגמרי במקרה היה זה ביום שבו חוותה לונדון ארבעה פיצוצי טרור בתחבורה הציבורית שלה. כשהגעתי ללונדון כעבור יומיים מצאתי שאזור בית המלון שבו עמדתי להתגורר, ליד הכניסה לרכבת התחתית בראסל סקוור, הוכרז "שטח סטרילי". כל כניסה אל השטח ויציאה ממנו הצריכו בדיקה במחסום ארעי שהקימה המשטרה וליווי צמוד של שוטר מן המלון ואליו. ההמשך ידוע: התמודדות עם "מצב החירום" וטיפול מפלה במוסלמים, מעצרים מינהליים של חשודים בבית הכלא פֶּלְמֶרש והקמת בתי דין מיוחדים לענייני טרור. לא חלפו ארבעה חודשים ודמוקרטיה מערבית אחרת, צרפת, הכריזה על מצב חירום כדי לאפשר לריבון לדכא את המהומות ואת האלימות של מהגרים מצפון אפריקה ומאפריקה השחורה – המכונים בלשון הנקייה של הגזענות החדשה באירופה "יוצאי הגירה" – שאתגרו את מודל האינטגרציה של רפובליקת החירות, השוויון והאחווה. בספרו זה מנתח אגמבן כיצד מה שנתפס כ"חריג", מצב החירום, הפך לפרדיגמת עבודה מתמשכת של ממשלים מערביים מאז ההכרזה של הממשל האמריקני על "הצו הפטריוטי" בעקבות ה-11 בספטמבר 2001.¹ בחסות מצב החירום חיסלה ארצות הברית מחוץ לגבולותיה "טרוריסטים" ללא הליך משפטי. מאז 2001 מחזיקה ארצות הברית במחנה חיל הים במפרץ גואנטנמו מאות עצירים מינהליים, חלקם נעצרו בארצות הברית וחלקם במקומות אחרים ברחבי העולם, למשל באפגניסטאן. רבים מהעצורים טוענים כי נשלחו למחנה בגלל בלבול בין שמם לבין שמות של חשודים אחרים, בלי שניתנה להם אפשרות של ממש להוכיח את טענתם. כך למשל, עבדול סעיד רחמן, מגדל תרנגולות מפקיסטאן, נעצר כנראה משום

* גרסה מוקדמת וקצרה של מסה זו פורסמה במוסף ספרים של עיתון הארץ ב-23 בנובמבר 2005.
¹ מייקל הרדט ואנטוניו נגרי (Hardt and Negri 2004) הולכים רחוק עוד יותר. לדידם, התמסדות החריג בימינו כפרדיגמת-על גלובלית היא הכלאה בין שתי תופעות שונות: החריג במחשבה הגרמנית על המשפט, כפי שבא לידי ביטוי אצל קרל שמיט (ראו בהמשך), ותפיסת חריגותה של ארצות הברית בהיסטוריה של עצמה (American exceptionalism) ובמערכת העולמית.

ששמו דומה לשמו של מבוקש בשם עבדול זהיר רחמן, שהיה סגן שר חוץ של הטליבאן. כמה מהעצירים נעצרו, כמה מביך, כנראה משום שענדו שעוני קסיו מדגם F-91W – אותו הדגם שענדו מבצעי הפיגועים במגדלי התאומים (גולדן 2006). דוחות של ארגון אמנסטי אינטרנשיונל מלמדים שהעינויים שעוברים העצירים במחנה כוללים הטבעה במים קרים, גילוח כפוי של שיער מהגוף, שוקים חשמליים והגחכה של אמונות דתיות (Judt 2005). לאחרונה אף דיווח הושינגטון פוסט שארצות הברית מחזיקה עשרות עצירים מינהליים ברשת של בתי כלא סודיים במזרח אירופה, המכונים "חורים שחורים". מצב החירום מאפשר להפוך את חייהם של העצירים המינהליים ל"חיים חשופים", בלשונו של אגמבן. בהיותם חסרי זכויות אזרח ואף חסרי זכויות של אסירי מלחמה הם חשופים לשרירות לבו של השלטון. הם מעולם לא עמדו למשפט, ניהול חייהם מופרט לקבלני משנה ולחברות כוח אדם וגופם מותר לעינויים. הממשל האמריקני טוען שהחוקה האמריקנית אינה חלה על ה"מחנה", אף שבית המשפט העליון של ארצות הברית פסק אחרת ב־2004. האם זוהי טריטוריה המתקיימת מחוץ לטריטוריה של "שלטון החוק"? האם מצב החירום נמצא בתוך החוק או מחוצה לו? אלו מקצת השאלות שעליהן מבקש להשיב ג'ורג'ו אגמבן, פילוסוף בן ימינו החי באיטליה.

בישראל שורר מצב חירום מתמיד. המדינה ירשה את "תקנות ההגנה לשעת חירום" של המנדט הבריטי² ובחסותן המשיכה את המצב האנומלי של השעיית שלטון החוק במסגרת החוק. התקנות אפשרו את קיומו של ממשל צבאי על הפלסטינים אזרחי ישראל מ־1948 עד 1966, והן מאפשרות את השליטה הביטחונית עליהם עד היום. מתוקף התקנות לשעת חירום נחקקו חוקים כמו "חוק סמכויות חירום", "חוק סמכויות חיפוש בשעת חירום", "חוק הסדר תפיסת מקרקעין", "פקודת מניעת טרור" ו"החוק למניעת הסתננות"; חלקם חוקים עצמאיים, חלקם מופעלים רק מתוקף מצב החירום. לאחרונה נודע שישראל מחזיקה במעצר ללא משפט וללא הסכר פליטים ניצולים מרצח העם בדרפור. הסודאנים מוחזקים במעצר מתוקף חוק חירום שנחקק לפני 52 שנים כחלק ממאבקה של ישראל במסתננים (סיני 2006). התקנות לשעת חירום מספקות לישראל מרחב תמרון גדול גם בניהול הכיבוש הקולוניאלי. ה"חשופים", כך בעגה הצבאית שאומצה בידי עדת אומרי האמן בתקשורת, אינם רק גילוחים של מטעים ובתים של פלסטינים חפים מפשע. הם גם ביטוי להפיכת חייהם של נתינים חסרי זכויות להפקר, נתונים לשרירות לבו של הריבון ושל מיליציות מתנחלים הקובעות כללי משחק משלהן. יש לזכור מה

² כשתיקן המנדט הבריטי את תקנות ההגנה ב־1945 כינסו פרקליטים יהודים כינוס חירום בתל-אביב כדי להביע מחאה. כדאי להיזכר בכמה מתגובותיהם, שכמותן לא נשמעות כיום בישראל. "אין דומה [לזה] בכל ארץ נאורה, אף בגרמניה הנאצית לא היו חוקים כאלה...", אמר יעקב שפירא, לימים היועץ המשפטי לממשלה. תקנות אלו "הן הרס יסודות המשפט בארץ", הוסיף. "יש כאן הפרה של מושגים אלמנטריים של חוק, צדק ומשפט... שרירות זו, גם אם היא מאושרת ע"י מוסד מחוקק, היא אנרכיה...", אמר מ' דונקלבלום, לימים שופט בית המשפט העליון. האם יש ביטחון "שלא יאסר אזרח לכל ימי חייו ללא כל דין...", שאל דב יוסף בתדהמה והשלים: "אין לדרוש מהאזרח שיכבד חוק המעמיד אותו מחוץ לכל חוק" (ג'רייס 1966, 14–15).

השיטה הזו מאפשרת: דין אחד (חיים) לרוב אזרחי המדינה ודין אחר (מוות, איום במוות, איום בגירוש) לנתיניה שחיהם הפכו לחשופים.³ עד היום לא התקיים בישראל דיון מוסרי בשיטת החיסולים הממוקדים הננקטים בחסות מצב החירום. רוב האינטלקטואלים בישראל גינו את אלימות הנגד הפלסטינית, אבל קיבלו את אלימות המדינה כרע הכרחי.

ספרו של אגמבן, המתכתב בעיקר עם קרל שמיט, עם מישל פוקו ועם חנה ארנדט, פותח פתח לתחילתו של דיון מוסרי באלימות של המדינה ובאלימות הנגד במצב החריג ובתנאים של מצב חירום. לשם כך אני מבקש להתחיל במקום מפתיע במקצת: בפרנץ פנון, הפסיכיאטר השחור יליד מרטיניק. ברצוני להראות, ראשית, ש"אלימות מהפכנית" מציבה מראה רפלקסיבית אל מול החריגים שמייצר הריבון. אטען שהקריאה והפרשנות של פנון בישראל הן סלקטיביות שלא במקרה, ומחמיצות את הדיון שלו באלימות ובמוסריותה בתנאים של כיבוש קולוניאלי. גם אגמבן מחמיץ את ההקשר הקולוניאלי ואת האלימות המהפכנית המתפתחת נגד השלטון הקולוניאלי ונגד החריגות שהוא מייצר. שנית, אטען

³ התקנות לשעת חירום מופעלות גם בזירות אחרות, לא רק בזירה המכונה "ביטחונית". כך למשל, "חוק ההסדרים" הבלתי דמוקרטי נחקק ב-1985 כחלק מ"תוכנית החירום" לייצוב המשק, והוא מבוסס על חקיקת חירום. הוא מקפא חוקים לגיטימיים (בעיקר חוקים בעלי השלכות כלכליות וחברתיות) בתא הקפאה שלטוני לזמן בלתי קצוב, ומאפשר לחוקק בהליכים מזורזים חוקים חדשים, שאינם עוברים את ההליכים המקובלים של שימוע, תשאול ודיונים פרלמנטריים. כדי לחוקק את החוקים הללו לא נדרשת חקיקת חירום והם משמשים כלי שלטוני בידי הרשות המבצעת. ב-20 השנים שחלפו מאז שנחקק חוק ההסדרים גדל קיבולו בממדי ענק. החוק הראשון שחוקק ב-1985 השתרע על פני 15 עמודים וכלל 103 סעיפים וסעיפי משנה. ב-1997 הוא השתרע על פני 30 עמודים וכלל 386 סעיפים וסעיפי משנה; ב-2003 הוא השתרע על פני 70 עמודים וכלל 576 סעיפים וסעיפי משנה; ב-2004 הוא השתרע על פני 82 עמודים וכלל 1,037 סעיפים וסעיפי משנה (מתוך עתירה של האגודה לזכויות האזרח, בג"צ 3106/04). באופן היפותטי אפשר להכניס את כל חוקי המדינה לחוק ההסדרים וליצור דיקטטורה שלטונית העוקפת את שלטון החוק. חוק ההסדרים הופך לחור השחור של שלטון החוק, חריג הנמצא בה בעת בתוך החוק ומחוצה לו. אם נאמץ את מסגרת הניתוח של קרל שמיט גם למקרה זה נוכל לומר שחוק ההסדרים, המקדם אידיאולוגיה ניאורליברלית במציאות ההיסטורית של ישראל ב-20 השנים האחרונות, הוא כלי שלטוני המאפשר להשתמש במצב החירום כדי להבחין בין "ידיד" ל"אויב" לא רק בזירה הביטחונית, אלא גם בזירה החברתית. שכן אני רואה באידיאולוגיה הניאורליברלית — כפי שמציע דייוויד הרווי (Harvey 2005), אם כי בניסוח אחר — כלי שלטוני המשמש גם למלחמת מעמדות: היא מחזקת את החוקים ומחלישה את המוחלשים בשם הצורך הכלכלי ובחסות חלקים מהתיאוריה הכלכלית הניאורקלאסית. האידיאולוגיה הניאורליברלית מקיימת זיקה מורכבת ודיאלקטית עם היחסים המעמדיים בישראל. כפי שהציע דני גוטוויין (2004), הגדלת אי-השוויון בחסות הניאורליברליזם עודדה הגירה של חלשים אל שטחי הכיבוש, שם התכוננה מדינת רווחה חלופית שהיא תמונת מראה של היעדרה בתחומי ישראל. ההטבות שמעניקה מדינת הרווחה בשטחים בתחומי התעסוקה, הדיור, הבריאות והחינוך מאפשרות לגייס את המעמדות המוחלשים לפרויקט הקולוניאלי, כפי שעשה ה"אימפריאליזם" החברתי באירופה בסוף המאה ה-19. ראו Semmel 1968. בהקשר זה, מסתו של גדי אגלזי בגיליון זה חשובה לא רק בשל ההיבט הפוליטי שהוא מתאר. אגלזי משרטט מערך מורכב של מפעל הכיבוש, שאינו כפוף להבחנה בין ה"מדיני" ל"כלכלי", ובכך הוא מרחיב את גבולות התיאוריה הפוליטית.

שהחריג – ומצב החירום כמקרה פרטי שלו – הפכו לפרדיגמה שלטונית של "חברות דמוקרטיות" עוד בעידן האימפריאלי, ולא רק בעקבות פיצוץ מגדלי התאומים או פעולות הטרור בלונדון ובספרד.

2.

עור שחור, מסכות לבנות (*Peau noire, masques blancs*) של פרנץ פנון ([1952] 2004) הוא ספר שאוהבים לאהוב: ספר ביכורים של אינטלקטואל ואקטיביסט מיוסר, חוצה גבולות כרוני, אשף של פיצולים. פנון עזב את מרטיניק, למעשה ברח מן הקולוניה שבאיי הודו המערבית ולא שב אליה עוד. בפרוזה גילה שהוא אינו יכול להימלט מזהותו השחורה וברח דרומה לעיר ליון. אחר כך הצטרף לכוחות הכיבוש הצרפתי, התפטר וערק למחתרת האלג'ירית, ולבסוף נאלץ לעזוב לטוניסיה. פנון הוא שחור שרוצה להיות לבן; שחור שרוצה להיות לבן ואינו יכול עוד להיות שחור; שחור שכבר אינו רוצה להיות לבן אבל אינו יכול עוד להיות לא שחור ולא לבן. פנון משוטט בתוך הנורוזה הזו ומונע על ידה. הפיצול, המשכה והדחייה בין הכובש לנכבש, המתגלמים בזהותו של כל סובייקט קולוניאלי, זוכים לביטוי אסרטיבי ורהוט בספר עור שחור, מסכות לבנות.

אולם כמו הוגים מורכבים לפניו, למשל מקיאווולי, אדם סמית או רוסו, פנון הוא איש של שני ספרים גדולים, לא אחד. ב-1961, בשעה שגסס מלוקמיה בגיל 36, סיים לכתוב ספר נוסף בשם מקוללים עלי אדמות ([1961] 2006, *Les damnés de la terre*), ספר שאותו אוהבים פחות בישראל. בעור שחור, מסכות לבנות פנון מתמודד עם כישלון כור ההיתוך הצרפתי, עדיין מתוך שאיפה כמוסה להיטמע בו. מקוללים עלי אדמות, לעומת זאת, הוא ספר שנולד מתוך לב המאפליה של אלג'יריה, ופנון מסביר בו מדוע האלימות היא שלב הכרחי בתהליך הדה-קולוניזציה. פנון הפוסטקולוניאלי, שעסק בפוליטיקת הזהויות, בגזענות ובמיניות, מפנה את מקומו לפנון האנטי-קולוניאלי.⁴ בהיותו רופא בצבא הצרפתי היה עד לכוחות צרפתיים הנכנסים לבית החולים ומוציאים ממנו פצועים אלג'יריים בלי שקיבלו טיפול הולם. הוא חזה במו עיניו ברופאים שסירבו לטפל בלוחמים אלג'יריים פצועים ואף היו שותפים לעינוי מורדים. הוא היה עד למדיניות ברוטלית של חיסולים ללא משפט ולכך ש"הדמוקרטיה המערבית" משעה את שלטון החוק למען תחזוקת הכיבוש וזוועותיו. מקוללים עלי אדמות הוא טקסט של מי שחצה את הקווים וממליץ לקוראיו להשתמש בכלים של האדון עצמו. תרבות המערב מורכבת לא רק מהאקזיסטנציאליזם של ז'ן-פול סרטור (שכתב

⁴ דייוויד מאסי (Macey 2000) מצביע על התנועה ההפוכה של פנון, מפוסטקולוניאלי המתעלם משאלות של אלימות לפנון האנטי-קולוניאלי, הזועם והאפוקליפטי. בהכללה גסה אפשר לומר שהפרדיגמה הפוסטקולוניאלי, שבמרכזה פוליטיקת הזהויות, מזינה את המאבק המזרחי-אשכנזי בישראל, ואילו הפרדיגמה האנטי-קולוניאלי מזינה את המאבק הפלסטיני בכיבוש. פיצול זה מחייב חיבור פוליטי בין שתי הפרדיגמות.

הקדמה לספר, בתיווכו של קלוד לנצמן, וכינה אותו "המניפסט של העולם השלישי", לא רק ממרסל דושון ומהסוריאליזם של אנדרה ברטון, מהדיאלקטיקה של הגל, מהפנומנולוגיה ומהמרקסיזם. תרבות המערב מכילה לא רק את אלו, אלא גם את האלימות. במקוללים עלי אדמות פנון מציג את הכובש ואת הנכבש בשני צדי מתרס, בלי כל מרחב של דיפלומטיה ביניהם: "הקולוניאליזם אינו מכונת חשיבה ולא גוף הניחן בהיגיון. הוא אינו אלא אלימות טהורה ואין להכניעו אלא באמצעות אלימות גדולה עוד יותר" (פנון [1961] 2006, 66). לאלימות יש תפקיד פוליטי של איחוד השורות וקידום השחרור מהכיבוש, אבל יש לה גם תפקיד מטהר: "היא עוזרת [ליליד] להיפטר מתסביך הנחיתות שלו, מגישתו החולמנית או הנואשת. היא הופכת אותו לאדם ללא-חת, משיבה לו את כבודו העצמי" (שם, 95).

חנה ארנדט גינתה את הטקסט הזה של פנון וטענה שהזין את האלימות השחורה בארצות הברית בשנות השישים. מקוללים עלי אדמות, שהפך לאחד המסמכים הביקורתיים ביותר נגד האימפריאליזם האירופי, תורגם ל-25 שפות ונמכר ביותר ממיליון עותקים באנגלית בלבד. בעוד שפנון ה"תרבותי" של פוליטיקה הזווית הפוסטקולוניאלית בעור שחור, מסכות לבנות מככב בישראל, פנון האנטי-קולוניאלי נעדר באופן חשוך מן הדיון, ורק לאחרונה פורסם לראשונה בעברית בהוצאת כבל (שם). מרתקת היא העובדה שבמזרח התיכון הערבי אנו מוצאים תמונה הפוכה: עור שחור, מסכות לבנות לא תורגם מעולם לערבית⁵ ואילו מקוללים עלי אדמות זכה למספר רב של מהדורות ואף השפיע על מייסדי תנועת הפתח בשנות השישים, כפי שמעיד למשל סלאח חלאף באוטוביוגרפיה שלו.⁶

במקוללים עלי אדמות מייצר פנון את נקודת המבט של הנכבש. הריבון הקולוניאלי הכריז על מצב חירום והציב את עצמו מחוץ לשלטון החוק. האלימות האנטי-קולוניאלית היא תמונת המראה של פעולת הריבון: "האלימות של השלטון הקולוניאלי ואלימות הנגד של היליד מאזנות אחת את יריבתה תוך הדדיות מתמדת" (שם, 95). אם הריבון ויתר על שלטון החוק בקולוניה והפך את החריג לפרדיגמה קבועה — הפך את היוצא מן הכלל לכלל — אין עוד טעם לציית לשלטון החוק. הדיון של פנון באלימות, שנכתב על רקע הכיבוש הצרפתי באלג'יריה, מאפשר לנו לאתר חוליה חסרה בדיון האירופי העכשווי על מצב החירום. אירונית ומלמדת היא העובדה שמצב החירום שהוכרז בצרפת בסתיו 2005, לנוכח ההתקוממות של דור הבנים מצפון אפריקה, נחקק במקור ב-1955 כדי להתמודד עם האלימות של דור ההורים באלג'יריה. עובדה זו משרטטת תוואי ברור הקושר בין שתי התופעות, המצביעות על עיוורונו ההיסטורי של אגמבן, ומיד אחזור לכך.

⁵ טענה זו, שהובאה אצל איראן גנדזיר ב-1973 (Gendzier 1973, 262), תקפה עד היום. תודה למנאר חסן שסייעה לי בבדיקה זו.

⁶ ראו Hamadeh 2003. לנדידת הספר לאזורים שונים במזרח התיכון, ראו שוחט 2006.

.3

ב-1921 פרסם ולטר בנימין טקסט קריפטי למדי בשם "ביקורת האלימות" (Benjamin [1921] 1978), ובו הוא דן בדיאלקטיקה שבין האלימות שבבסיס החוק (אלימות מכוננת) לבין האלימות שבאמצעותה המדינה משמרת ומאשררת את שלטון החוק (אלימות מאשררת). בנימין הסביר שהחוק אינו יכול להכיל את קיומה של אלימות מחוצה לו. אלימות כזו – שבנימין מכנה "אלימות טהורה" או "אלימות מהפכנית" – משבשת את האיזון בין שני סוגי האלימות המופעלים במסגרת שלטון החוק. האלימות שמחוץ לשלטון החוק, אצל בנימין וגם אצל פנון, היא אלימות בעלת היגיון כמעט תיאולוגי.

כשקראל שמיט פרסם את ספרו תיאולוגיה פוליטית ב-1922 הוא התכתב עם בנימין ולהפך (שמיט [1922] 2005). תיאולוגיה פוליטית עוסק בשאלה קלאסית במחשבה המדינית: מהי ריבונות? שמיט, מבקר חריף מימין של הליברליזם הוויימרי, שנתפס בעיניו כיהודי, יהפוך לימים לאידיאולוג של הנאציזם. הוא ביקר את העובדה שהמחשבה הפוליטית הליברלית ייתרה את הריבון באמצעות שלטון החוק. כדי להדגים את טענתו התייחס שמיט לפילוסופיה הדאיסטית שבה החזיקו מדענים פרוטסטנטים בני המאה ה-17, שגרסו כי חוקי הטבע מתקיימים מתוקף הבריאה האלוהית (למשל ניוטון בפרניקיפיה מתימטיקה) וכי חוקים אלו אינם זקוקים לקיומה של התגלות אלוהית ביומיום. אולם אלוהים לא נעלם. הוא נותר ברקע ויש בכוחו לחולל נס בכל רגע נתון על ידי התערבות בחוקי הטבע.

הפילוסופיה הפוליטית עברה תהליך שונה מזה של פילוסופיית המדע. אמנם, כפי שעשה המדע, גם שיח הזכויות ושלטון החוק הליברלי ייתרו את הריבון. אלא שלא כמו במדע, בפוליטיקה אין לריבון נקודת התערבות שבאמצעותה הוא יכול לבצע את המקבילה לנס. עובדה זו מתמיהה, שכן הפילוסופיה הפוליטית רוויה במושגים תיאולוגיים מחולנים. מדוע זקוקה הפוליטיקה לנס הזה? לימים יסביר לנו שמיט שה"פוליטי" הוא היכולת להבחין בין "ידיד" ל"אויב". שלטון החוק הליברלי אינו מסוגל להילחם באויבי החברה.⁷

אולם בעוד שעל פי הגדרתו של בנימין אלימות טהורה נמצאת מחוץ לשלטון החוק, שמיט מנכס גם את המצב הזה אל תוך שטח השיפוט הריבוני. דווקא האלימות הטהורה – כלומר אלימות שהיא מחוץ לחוק – מנוכסת לטובת הריבון על ידי הכרזה על מצב חירום. פרדוקס זה אפשרי משום שלפי הגדרתו של שמיט הריבונות אינה מוגדרת על ידי שלטון החוק, אלא על ידי היכולת להכריז על מצב חירום. ב-28 בפברואר 1933, למחרת שרפת הרייכסטאג, הוציא היטלר "צו להגנה על העם ועל המדינה" ובכך השעה את החוקה הוויימרית לזמן בלתי מוגבל, שנמשך בפועל 12 שנים. הריבון מממש את ריבונותו (ההתגלות

⁷ תלמידיו של שמיט, פרנץ ניומן ואוטו קירשהיימר, ביקרו את הליברליזם ואת שלטון החוק גם משמאל. שלטון החוק, טענו, אינו מושלם כל עוד אינו מאתגר את הקפיטליזם. הם ביקרו במיוחד את כוחם המוגשם של המונופולים הגדולים שהשתלטו על הספירה הפוליטית. ההבחנה בין "ידיד" ל"אויב" מתארגנת אצלם בזירה המעמדית ה"פנימית". ראו למשל [Neuman 1930] 1987.

והנס בתיאולוגיה) כשהוא נמצא בו בזמן בתוך שלטון החוק ומחוצה לו. כאן יענה בנימין לשמיט ויאמר, שאם הפוליטי עבור הריבון הוא היכולת להכריז על מצב החירום, הפוליטי עבור המדוכא הוא היכולת להפעיל "אלימות טהורה". בתיזה השמינית על מושג ההיסטוריה כתב בנימין (1996, 313), חודשים ספורים לפני שהתאבד: "מסורת הנדכאים מלמדת אותנו, ש'מצב החירום' שבו אנו חיים הוא הכלל. עלינו למצוא מושג תואם של ההיסטוריה. אז תעמוד לנגד עינינו המשימה של יצירת מצב החירום האמיתי; וכך ישתפר מעמדנו במאבק נגד הפשיזם".

פרנץ פנון קרא אולי את ז'ורז' סורל, אבל קרוב לוודאי שלא קרא את בנימין. עם זאת, הדיון שלו באלימות מתכתב עם מה שבנימין כינה אלימות מהפכנית או אלימות טהורה. כפי שהבהיר סרטור ([1961] 2006, 25), "אם מרחיקים את הפטפוט הפשיסטי של סורל, מגלים שפנון הוא הראשון מאז אנגלס שמפנה את הזרקורים אל 'מיילדת ההיסטוריה', האלימות". עיון במניפסט של פנון מזכיר לנו שמצב החירום, האלימות והטרור אינם רק תגובה אינסטינקטיבית לפיגועים במגדלי התאומים או לטרור מעזה. אלו תופעות שאפיינו את הכיבושים הקולוניאליים ואת יחסי ההיררכיה הבין-גזעית שייצרו. העובדה שמצב החירום מופעל על פי קווי מתאר מוגזעים מוכרת היטב לנתיני הכיבוש האימפריאלי, שחיהם הפכו זה מכבר לחשופים.⁸ עוד מבהיר לנו העיון במניפסט הפנוני כי ההבחנה בין אלימות לגיטימית לאלימות בלתי לגיטימית, שעמדה בבסיס כינון המדינה המודרנית באירופה, מיטשטשת בהקשר הקולוניאלי.

.4

אגמבן, שכמה מספריו⁹ זוכים כיום לתהודה עצומה באירופה ובצפון אמריקה, מתמקם במרחב התיאורטי ששרטטו בנימין ושמיט. הוא מנסה להסביר באופן שיטתי כיצד ומתי יכולים חיים במדינת חוק להפוך לחיים חשופים. ב-2003 עורר אגמבן סערה כשביטל ביקור בארצות הברית לצורכי הוראה משום שהתנגד להחלטת הממשל להפוך את נטילת טביעת האצבעות בנמלי הכניסה למצב נורמלי. הוא הזכיר שגם באושוויץ הפך "הקעקוע הביורוקרטי", כהגדרתו, לנורמלי. הניו-יורק טיימס האשים אותו שלא בצדק בהשוואה פשטנית בין ארצות הברית לגרמניה הנאצית. נראה שהניו-יורק טיימס עצמו חטא בהשוואה פשטנית בניסיון להבין את טענתו של אגמבן.

מצב החירום (Agamben 2005) הוא ספרון אניגמטי. רוב הטענות המוצגות בו מבוססות על עבודותיו הקודמות של אגמבן, ובמיוחד על ספרו הומו סאקר (האדם הקדוש, Agamben 1998). המסורת התיאורטית שעליה מתבסס אגמבן כוללת לא רק את בנימין ואת

⁸ אין להסיק מכך שחיים חשופים הם רק חיים מחוץ להגנתו של החוק. חיים חשופים יכולים להתקיים גם בחסות החוק, או בה בעת מחוץ לחוק ובתוכו.

⁹ כגון Agamben 1998; 2000a; 2000b; 2004.

שמיט, אלא גם את ארנדט ואת פוקו. אם פוקו מעתיק אותנו אל "ניהול החיים", אגמבן מחזיר אותנו אל "ניהול המוות". אם פוקו ביקר את מודל הכוח המסורתי, שנשען על החוק והסיט אותו אל מנגנוני הכוח הדיסציפלינרי, אגמבן מחזיר אותנו אל החוק. אם פוקו נותן לכוח הדיסציפלינרי ולריבונות להיפרד זה מזה, אגמבן מחזיר את המבט אל המפגש ביניהם (יוצא דופן הוא ספרו האחרון של פוקו, חייבים להגן על החברה, המבוסס על הרצאות שנשא בשנות השבעים בקולג' דה-פרנס).¹⁰

בהומו סאקר מנתח אגמבן מודל של החריג, מודל של אדם מן הקודקס הרומי שזכויותיו הפוליטיות הופקעו ממנו וחיייו הפכו להפקר. אגמבן מסביר כיצד ב"מחנה" – היא זה מחנה הריכוז או מחנה המעצר בגואנטנמו – הופכים החיים לחשופים, כלומר דמם של הנתינים מותר. זהו מרחב שבו שלטון החוק מושעה בחסות החוק, מרחב שבו הזמן הליניארי עומד מלכת ובו ההומו סאקר מתערטל מזהותו הפוליטית. החריג אינו בהכרח דיקטטורה. אגמבן מציג גנאלוגיה חלקית של החריג כפרדיגמה קבועה של ממשלים דמוקרטיים. הוא עוסק בחוק הרומי, בצרפת המהפכנית והמודרנית, ברפובליקה הוויימרית ובנאציזם, בשווייץ, באיטליה, באנגליה ובארצות הברית. מה שנעדר אצל אגמבן באופן בולט הוא תולדות החריג בהיסטוריה האימפריאלית. אין זה עוד סוד שבקולוניות ערכו מדינות אירופה את הניסויים הראשונים שלהן ב"מודרניות": ניסויים בפוליטיקה, ניסויים גזעיים, ניסויים משפטיים, ניסויים במינהל ובניהול, ניסויים בכלי לחימה חדשים. שמיט לא התעלם מתפקידו של האימפריאליזם האירופי בתפיסת הריבונות האירופית, ואילו אגמבן שוכח אותו לגמרי.¹¹

אגמבן אינו מסתיר את העובדה שהוא חב חלק גדול מטיעונו לארנדט, למשל בהמצב האנושי (Arendt 1958), שבו היא מצביעה על ההבדל בין חיים ביולוגיים ללא ביוגרפיה לבין חיים פוליטיים המעניקים משמעות ליחיד; או במקורות הטוטליטריות (Arendt 1951), שם היא מצביעה על מצבם הרעוע של נתינים חסרי אזרחות. אבל אגמבן מחמיץ את נקודת המבט הארנדטית על שלטון החריג בקולוניות. בספרה מקורות הטוטליטריות מפנה ארנדט את תשומת הלב לפער ההולך ונפער בין המרכז הפוליטי באירופה לבין היעדים האינסופיים של האימפריאליזם (בניגוד לקולוניאליזם המוקדם), המונע על ידי הבורגנות שזכתה לאמנסיפציה והפכה לסוכן פוליטי. כאשר הניהול האימפריאלי משתחרר משלטון הממשלה המרכזית ומחוקיה, הוא מפר את עקרון מדינת הלאום ומחליף שלטון ייצוגי בשלטון כפוי על "גזעים נתינים". זהו מודל חדש של ביורוקרטיה לא ייצוגית המפעילה

¹⁰ Foucault 1997. לדיון מרתק בספרו של פוקו, ראו ניל 2005.

¹¹ בספרו *The Nomos of the Earth* שפורסם ב-1950 הספיד שמיט את הקשר האירופי בין טריטוריה, משפט וריבונות, שנשדק בשל הכיבושים האימפריאליים ויצירתה של תפיסה פסידו-חילונית של "אוניברסליזם חסר טריטוריה" (Schmitt [1950] 2003). הביקורת של שמיט על אוברן הסדר הטריטוריאלי הישן מאפשרת לנו להציב מולו צוהר תיאורטי והיסטורי, שדרכו אפשר לדבר על "מךחוב" תפיסת הריבונות ולנהל דיון פוסטקולוניאלי במה שאכנה "חללי ריבונות".

שלטון דה־פקטו, בעל כללים ותקנות, המשוחרר משלטון החוק המקובל במטרופולין. הפער בין מעמדם הלגלי של האזרחים במדינה האם לבין הגזעים הנתינים בקולוניות, שלעולם אינם אזרחים מלאים, ניצב ברקע לעליית הטוטליטריזם.¹² קשה לדבר על קשר סיבתי אצל ארנדט, אך אין ספק שהיא מצביעה על שלטון פוליטי של ריבונות חלקית המבוסס על חריגים. קריאה מרחבית בהיסטוריה הקולוניאלית מלמדת על המלכוד שמולו ניצבו האימפריות האירופיות הגדולות. מצד אחד ביקשו המוסדות האימפריאליים לייצא את שלטון החוק אל הקולוניות, הן כדי להגן על נתיניהם והן כדי להשלים את משימת התרבות האירופית. מצד אחר ביקשו המוסדות האימפריאליים להתחמק מסיפוח של שטחי הכיבוש וממימוש של ריבונות מלאה. התוצאה היא "חללי ריבונות": ריבונות חלקית המבוססת על חריגים ולא על "אחדות שאינה ניתנת לחלוקה", כפי שהגדיר זאת ז'ן בודן. את החריגים הללו יש לתשאל, כפי שהציע תיאולוג פרוטסטנטי המצוטט אל שמיט ([1922], 2005, 35):

אם רוצים ללמוד כהלכה את הכללי, צריך לחפש את היוצא מן הכלל האמיתי. הוא מסביר בבהירות גדולה בהרבה מאשר הכללי עצמו... כי על הכללי לא חושבים אפילו מתוך תשוקה, אלא רק בשטחיות עצלה. היוצא מן הכלל, לעומת זאת, חושב על הכללי בתשוקה מלאה אנרגיה.

הן פוקו, בספרו חייבים להגן על החברה, והן אגמבן במצב החירום, מציעים ברוח זו לפרק את מושג הריבונות למרכיביו ההיסטוריים. את הפרויקט הזה מנסח ברהיטות רבה עדי אופיר (2003, 360):

אפשר לתאר את הריבונות כמעין נקודה ארכימדית האמורה לחלץ את המחשבה המשפטית של הפוליטי ואת המחשבה הפוליטית של המשפט ממעגל הקסמים שלהן. הריבונות היא בעת ובעונה אחת הסמכות לקבוע בכל רגע מחדש את החוק של השלטון, ולהשליט — ברציפות — את החוק מטעם השלטון.

עם זאת, אופיר מציע לנו לפסוע צעד אחד הלאה ולהבחין בין "ריבונות" ל"הכרעה ריבונית": ראוי להקפיד על הבחנה (שאגמבן מבליע) בין המושג "ריבונות" להכרעה הריבונית כמציאות שלטונית קונקרטי. בשום אופן אין להעתיק את האפיון האחדותי, הלכיד, של המושג

¹² ארנדט מדברת על פער פוליטי במובן של זכויות אדם. אולם כאן שוב המקום להדגיש את הפער הפוליטי במובנו הכלכלי-חברתי, כפי שטענתי בערה 3. האימפריאליזם הקלאסי ראה בפער המעמדי באירופה סכנה לפרויקט הכיבוש והתארגן בשתי גרסאות שונות. על פי הגרסה האחת, האימפריאליזם ייפגע מן הפער המעמדי ולכן יש לייצר סולידריות מעמדית, ואילו על פי הגרסה האחרת, האימפריאליזם יטיב עם הפער המעמדי ולכן יש לתמוך בו. ההוגים שהצביעו על הסכנות שבפער המעמדי, או שהזהירו מפניהן, אינם בבחינת קבוצה הומוגנית. נמנו עמם פרנץ נוימן, ג'ון הובסון, ג'וזף שומפטר, קרל פירסון, בנג'מין קיד ואחרים. מרתקת היא העובדה שאצל חלק מן האימפריאליסטים של המאה ה-19 הבחירה היתה בין מלחמה מבית (האויב הפנימי) למלחמה מחוץ.

“ריבונות” אל השלטון עצמו. בכל משטר, גם בצורות הנוראות ביותר של הטוטליטריות, השלטון הריבוני מקיים משא ומתן על ההוצאה מן הכלל (שם, 377).

חללי הריבונות בקולוניות – כמו גם המאבקים המתמשכים בין הדרישות של משרד המושבות, משרד המשפטים, משרד החוץ והנציב העליון במקום – יצרו “הכרעות ריבוניות” שהתבססו על חריגים.¹³ הביורוקרטים הקולוניאליים – לורד קרומר, הנציב העליון הבריטי במצרים, הלורד קרוזון בהודו, לורד סמית בדרום אפריקה, הלורד סומרסט בכף התקווה ורבים אחרים – ייצרו מודלים אנומליים של חריגים, שבהם הריבונות אינה נקבעת בידי שלטון החוק, אלא בידי הכלה של מה שהוא מחוץ לשלטון החוק כבעל זיקה לשלטון החוק. הם יצרו מערכת של טלאים משפטיים והסדרים אד-הוק: תחומי שיפוט אקסטרטוריאליים, צווים מינהליים, סיפוחים חלקיים, הפעלת מצב לחימה ושימוש בתקנות לשעת חירום. כולם הוגדרו כמצבים יוצאים מן הכלל, שרשרת של חריגים היוצרים “כיסים” של היעדר חוק בחסות החוק. כפי שמציעים ג'ין וג'ון קומרוף (Comaroff and Comaroff, Forthcoming, 61), הטריטוריות הפוסטקולוניאליות אינן עונות למודל של ריבונות המאורגנת באופן אנכי ומתחזקת בידי מדינה ריכוזית. נהפוך הוא: הן מורכבות ממארגים של ריבונויות חלקיות, לא הומוגניות. אני טוען ששם, במרחב האימפריאלי, הופך החריג לפרדיגמה קבועה של שלטון הכיבוש. החריג, יש להדגיש, אינו השעיה של שלטון החוק, אלא דווקא הפעלתו (הסלקטיבית) בעבודת הטלאה מרחבית. אחרי הכל, הסדר המשפטי-פוליטי מכיל ומדיר בה בעת. חשיפת החריגים הללו מאפשרת לאתר את מקורות האלימות שבבסיס חללי הריבונות.

פרספקטיבה זו של מרחב חללי הריבונות מאפשרת לנו לצאת מן הפרדיגמה הסטרוקטורליסטית, הנסמכת על קריאה בינארית של המציאות הפוליטית. במקום זאת, אני מציע קריאה פוסטקולוניאלית המשחררת את מושג הריבונות ממעמדו המהותני והבינארי. החריג אינו רק מצב החירום, אלא סדרה שלמה של אנומליות שאפשר לכנותן מצבי חירום קטנים, שהם תוצאה של הטלאות משפטיות ופוליטיות. עמדה זו מאפשרת לחלץ גם את הפוליטי ממעמדו הבינארי, שהוא למעשה תוצר של זמן ליניארי (הנס מצד אחד והגאולה מצד אחר). את הפוליטי אפשר למצוא עתה בתוך המציאות ההיסטורית הממורחבת (בעניין זה, ראו אופיר 2003, 381). משום כך אני מציע רביזיה בעמדה שהצגתי בראשית דבריי, שם טענתי כי ההיסטוריה הקולוניאלית משקפת את תמונת המראה של מצב החירום. היסטוריה זו מציעה ריבוי של אפשרויות חריגות, המציבות תמונת מראה אל מול חללי הריבונות והחריגים שהם מייצרים. מצב החירום שמתוכו מדבר פנון הוא אפשרות אחת מני רבות.

קריאה במסמכים של ממשלים אימפריאליים מלמדת כיצד הם משעים את מודל הביורוקרטיה הליברלי המצוי בהלימה עם שלטון החוק, כפי שהטביע אותו בתודעתנו הסוציולוג הגרמני מקס ובר. ובר תיאר מערכת ביורוקרטית יציבה ולא קפריזית, המאופיינת

13 רוס ג'ונסטון (Johnston 1973) כינה את ההכרעות הריבוניות הללו “אימפריאליזם שיפוטי”.

בציות לסמכות ובמבנה אוניברסלי שקוף, שהוא רציונלי בהיותו בר-ניבוי. לעומת זאת, המודל הביורוקרטי של המדינה האימפריאלית הוא מודל כמו-תיאולוגי. הוא מעוגן במוסר הנוצרי ובהשגחה האלוהית; מאפשר נקודות התערבות (נס) המייצרות אי-ודאות לנתיניו; מבוסס על שליטה אישית במקום על חוזים כתובים; פועל מאחורי הקלעים, מעבר לעיניהם הפקוחות של הפרלמנט ושל העיתונות; ומבוסס על צווים זמניים המתפרסמים חדשות לבקרים בתוקף התקנות לשעת חירום.¹⁴

לאחר 1945, בתקופה המכונה "עידן הדה-קולוניזציה", הופעל באופן מסיבי החריג האולטימטיבי: מצב חירום. כשהכריזו הבריטים על מצב חירום במלזיה אף אחד לא שיער שיימשך 12 שנים תמימות, עד 1960. מצב חירום הופעל גם ברודזיה, בקניה, בקפריסין, בחוף הזהב, בפלסטין, בניגריה, באוגנדה, בבורמה, במרוקו, באלג'יריה ובקולוניות נוספות. מתוקף מצב החירום הועלמו "גורמים עוינים" ונוטרלו "חשודים", שהושמו במחנות מעצר. ההכרזה על מצב החירום סיפקה מרווח נשימה לאדמיניסטרציה האימפריאלית ואפשרה לה להכניע את האויב הילידי הנלחם על עצמאותו.¹⁵ אפשר להגדיר את מצב החירום, אם נשתמש בהגדרתו של קלאוזביץ, כהמשך של הפוליטיקה הקולוניאלית (של האימפריה) בדרכים אחרות. זהו ההקשר שאותו מאתגר ה"פרטיזן" — למשל מוחמד דיב או פרנץ פנון באלג'יריה.¹⁶ אם הריבונות מוגדרת כסמכות לקבוע בכל רגע מחדש את החריג, לרבות מצב החירום, הפרטיזן מייצג את תמונת המראה של סמכות זו. כפי שהציע פוקו, הוא מאפשר "לאתר את מקורות האלימות שבבסיס הריבונות" (Foucault 1997, 70).

¹⁴ ההיסטוריה האימפריאלית מציעה גם קריאה חדשה, לא מודרניסטית, במודל הלגיטימציה של ובר. הקריאה המודרניסטית רואה בשלושת סוגי הלגיטימציה — הכריזמטית, המסורתית והלגלית — שלוש צורות היסטוריות פרוגרסיביות. הקריאה הפוסטקולוניאלית היא קריאה היברידי, המאפשרת את קיומן של שלוש הצורות הללו בו זמנית. כך, המנהיג הכריזמטי הוא תמיד חלק מהמודל הלגלי ולא אלטרנטיבה לו. ובר עצמו מדבר על "מנהיגות עממית" (plebeite leadership) כתופעה מודרנית, המופיעה בד בבד עם הביורוקרטיה ועם הלגליזם המשפטי. כדאי גם לשים לב לעובדה שווכר אינו מפתח את האפשרות של שלטון בלתי לגיטימי (למשל שלטון אוטוקרטי) כפי שעושה הנס קלזן.

¹⁵ אין זה המקום לפתוח בדיון בשאלת התעצבות ההבחנה השמיינית של הפוליטי בין "ידיד" ל"אויב". אולם חשוב לזכור שזוהי הבחנה מדומיינת, דינמית ונסתבת. למשל, הגדרת הילידים בקולוניה כ"אויבים" וגיוס המעמדות מבית לפרויקט האימפריאלי הצליחו להשכיח את "האויב הפנימי". ססיל רודס כתב על כך במפורש ב-1895: "כדי למנוע מלחמת אזרחים [בבית] עלינו להפוך לאימפריאליסטים" (מצוטט אצל Semmel 1968, 4).

¹⁶ אני משתמש כאן במושג "פרטיזן" בפרורר לתיאוריית הפרטיזן של קרל שמיט, ראו Schmitt [1963] 2004. אפשר לומר שהפרטיזן מייצר, במונחיו של בנימין, אלימות טהורה. מאו טסה טונג, דמות מפתח בתיאוריה של שמיט על הפרטיזן, טען כי הפוליטיקה היא מלחמה ללא שפיכות דמים (טיעון קלאוזביצי). פעילות הפרטיזן מסמנת את הפוליטיקה כמלחמה ולא כשלום. שמיט כתב את הספר *The Theory of the Partisan* (שם) על רקע המלחמה הקרה, ובו התייחס לכך שהגדרת ה"פוליטי" של הפרטיזן היא טריטוריאלי במקורה, אולם בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה היא מועברת אל הרמה הגלובלית — הן על ידי הליברליזם האמריקני והן על ידי לוחמת הנגד של הגרילה — אגב התנתקות מטריטוריה ספציפית ומהמודל הווסטפלי של המדינה.

יש לזכור: החריג המשפטי ומצב החירום לא הומצאו בקולוניות. כבר בתחילת המאה ה-19, לפני שהפך ליועץ פוליטי של נפוליאון, זיהה בנג'מין קונסטן כי הדמוקרטים הטוטליטריים משמאל ומימין "מאריכים את משטר החירום לזמן בלתי מוגבל", וכי הסכנה האמיתית לחופש נשקפת "לא מעריצות גלויה ויהירה, כי אם מההלכה ששעת חירום מחייבת להפסיק את תוקף הערובות שבחוקה, וכי איום בכוח לביטחון המדינה תובע מדיניות מנע" (טלמון תשט"ו, 265). קונסטן גם הזהיר מפני התמסדותו של החריג (Fontana 1988, 143). אולם החריג ומצב החירום, במתכונתם המאוחרת, עברו בקולוניות ניסוי כלים במשך עשרות שנים והוכשרו כפרדיגמת עבודה רציפה גם באירופה. ארנדט ניסתה לעצב סדר יום הקושר בין השיטות האימפריאליות לצמיחתה של הטוטליטריות באירופה.¹⁷ אגמבן אינו נענה לאתגר הזה.¹⁸

5.

בעקבות המאבק האנטי-קולוניאלי ותהליכי הדה-קולוניזציה שהחלו לאחר מלחמת העולם השנייה, יש כיום מעט כיבושים קולוניאליים ישירים ברחבי העולם. הכיבוש האמריקני בעיראק ובאפגניסטאן והכיבוש הישראלי בשטחי פלסטין הם מקרים יוצאי דופן. בשאר חלקי העולם מתארגנים קווי המתאר המוגזעים של הקולוניאליזם הפוסטקולוניאלי — מה שניתן לכנות ניאור-קולוניאליזם — בזירות ובצורות אחרות: ניצול כלכלי, ניצול תרבותי, סחר באיברים, סחר בנשים. אלא שהניאור-קולוניאליזם אינו מתבטא רק ביחסים בין מדינות "העולם הראשון" למדינות "העולם השלישי". הוא בא לידי ביטוי גם בשליטה הבין-גזעית והבין-אתנית בתוך החברות המכונות "דמוקרטיות מערביות". בחברות הפוסטקולוניאליות אנו מוצאים ערבוב של המבנה הדמוגרפי: לא עוד מטרופולין מול קולוניות, הניצבים אלו מול אלו בקווי מתאר גיאוגרפיים. מדובר במטרופולין הטרונגי שאינו מאפשר הבחנה פשוטה בין "ידיד" (המצוי בתוכנו) ל"אויב" (המצוי אי שם בחוץ, מעבר לגבול). בחברות המטרופולין ה"אויב" נמצא בתוכן.

חברות אלו — במיוחד מדינות כמו בריטניה, צרפת ובאופן שונה ארצות הברית, ששלטו באוכלוסיות נתינות — מאוימות מן ה"אחרים" (אפשר לקרוא: המוסלמים) המציפים את היבשת ומייבאים אליה את מה שאירופה תמיד סלדה ממנו. אם בעבר זוהה ה"אויב" מחוץ לגבולותיה של מדינת הלאום, עתה הוא מתרוצץ בתוכה, בין בדמותם של טרוריסטים סמויים ובין בדמותן של אוכלוסיות מגוזעות שאינן מקבלות את כללי המשחק הלבנים.

¹⁷ במקום אחר אני מראה, כי בניגוד לפרשנות המקובלת לאייכמן בירושלים (2000), ארנדט מקיימת דיאלוג בין התנהלותו הביורוקרטית של אייכמן להתנהלותו הביורוקרטית של הלורד קרומר. ראו Shenhav 2005.

¹⁸ בהומו סאקר אגמבן מזכיר בדרך אגב את ההיסטוריה הקולוניאלית הספרדית בקובה ואת זו האנגלית בדרום אפריקה כשני מקרים של הרחבת החריג ויצירת המחנה.

מנהל היורופול, סוכנות המשטרה האירופית, הכריז ב־2001 כי יש להעביר משאבים מהצבא לצורכי ביטחון הפנים, שכן בזירה זו שוכן האיום האמיתי. הצהרה זו מצביעה על העתקת קווי התיחום מהאויב החיצוני אל האויב מבית.

מצב החירום המופעל עתה בתוך הדמוקרטיה המערביות עצמן הפך לפרדיגמת עבודה קבועה, המבקשת להבחין בין "ידיד" ל"אויב". השתלטה של פרדיגמה זו היא מתכון להתמוטטותן של חברות אלו כמדינות דמוקרטיות, ולהמשך קריסתן של שלטון החוק אל חשכה מבהילה. מדינות אלו יהפכו לקיני גידול לטרור ויהפכו בעצמן לטרוריסטיות. כדאי לצטט כאן מדברים שכתב אגמבן לאחרונה באחד ממאמריו: "מדינה שעיקר עיסוקה בכיטחון, ושביטחון הוא מקור הלגיטימציה שלה, היא אורגניזם שבר; מדינה כזו תהיה פגיעה תמיד לטרור וסופה שתהפוך בעצמה לטרוריסטית". מצב החירום לא ייעצר ב"אויב", אלא יגלוש אל כל רובדי החברה ומוסדותיה ויהפוך אותה לבלתי דמוקרטית. הניסיון הישראלי מלמד עד כמה קרובה הגדרה זו למציאות חיינו.

ביבליוגרפיה

- אופיר, עדי, 2003. "בין קידוש החיים להפקרתם: במקום מבוא להומו סאקר", טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה, ערך שי לביא, רמות, תל-אביב.
- ארנדט, חנה, 2000. אייכמן בירושלים, תרגם אריה אוריאל, כבל, תל-אביב.
- בנימין, ולטר, 1996. מבחר כתבים, כרך ב, הרהורים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- גוטוויין, דני, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", תיאוריה וביקורת 24 (אביב): 203–211.
- גולדן, טים, 2006. "עצירים במחנה גואנטנאמו מוחזקים למרות ראיות לא מוצקות" (תורגם מהניו-יורק טיימס), הארץ, 7.3.2006, עמ' 7א.
- ג'רייס, סברי, 1966. הערבים בישראל, אל-אתיחאד, חיפה.
- טלמון, יעקב, תשט"ו. המשיחיות המדינית: השלב הרומנטי, עם עובד ודביר, תל-אביב.
- ניל, אנדרו, 2005. "לערוף את ראשו של המלך: ספרו של פוקו חייבים להגן על החברה ובעיית הריבונות", תיאוריה וביקורת 27: 103–125.
- סיני, רוהי, 2006. "ניצולים מרצח-העם בדארפור: במעצר מינהלי בכלא מעשיהו", הארץ, 17.4.2006.
- רטור, ז'ן-פול, [1961] 2006. "הקדמה למהדורת 1961", מקוללים עלי אדמות, פרנץ פנון, כבל, תל-אביב, עמ' 19–42.
- פנון, פרנץ, [1952] 2004. עור שחור, מסכות לבנות, תרגמה תמר קפלנסקי, מעריב, תל-אביב.
- , [1961] 2006. מקוללים עלי אדמות, תרגמה אורית רוזן, כבל, תל-אביב.
- שוחט, אלה, 2006. "אחרית דבר למהדורה העברית", מקוללים עלי אדמות, פרנץ פנון, כבל, תל-אביב, עמ' 299–336.
- שמיט, קרל, [1922] 2005. תיאולוגיה פוליטית, תרגם רן הכהן, רסלינג, תל-אביב.

- Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer: Sovereign, Power and Bare Life*. Stanford: Stanford UP.
- , 2000a. *Remnants of Auschwitz*. New York: Zone Books.
- , 2000b. *Means without Ends*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- , 2004. *The Open: Man and Animal*. Stanford: Stanford University Press.
- , 2005. *State of Exception*. Chicago: Chicago University Press.
- Arendt, Hannah, 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace and World.
- , 1958. *The Human Condition*. Chicago: Chicago University Press.
- Benjamin, Walter, [1921] 1978. "Critique of Violence," in his *Reflections*. New York: Schocken Books, pp. 277–300.
- Comaroff, Jean, and John Comaroff, Forthcoming. "Law and Disorder in the Postcolony," Manuscript in Preparation.
- Fontana, Biancamaria, 1988. *Constant: Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, Michel, 1997. *Society Must be Defended*. New York: Picador.
- Gendzier, Irene, 1973. *Franz Fanon: A Critical Study*. London: Wildwood House.
- Hamadeh, Sharif, 2003. "Approaching Palestinian Liberation with the Theory of Franz Fanon," Unpublished Thesis, Mansfield College, Oxford University.
- Hardt, Michael, and Antonio Negri, 2004. *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: The Penguin Press.
- Harvey, David, 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Johnston, Ross, 1973. *Sovereignty and Protection: A Study of British Jurisdictional Imperialism in Late Nineteen Century*. Duke: Duke University Press.
- Judt, Tony, 2005. "The New World Order," *New York Review of Books*, 14.7.2005, p. 17.
- Macey, David, 2000. *Franz Fanon: A Life*. London: Granta Books.
- Neuman, Franz, [1930] 1987. *Social Democracy and the Rule of Law* ed., Keith Tribe. London: Allen and Unwin.
- Schmitt, Carl, [1950] 2003. *The Nomos of the Earth*. New York: Telos Press.
- , [1963] 2004. *The Theory of the Partisan: A Commentary/Remark on the Concept of the Political*, trans. A.C. Gordon. Michigan: Michigan State University Press, <http://www.msu-press.msu.edu/journals/cr/schmitt.pdf>.
- Semmel, Bernard, 1968. *Imperialism and Social Reform*. New York: Doubleday and Company Inc.
- Shenhav, Yehouda, 2005. "Imperial Governance, Nazi Bureaucracy and the Omission of Colonial Legacy," Paper Presented in the International Critical Management Studies, Cambridge UK, 4 June 2005.